

EDGAR QUINET ȘI ROMÂNII

Ioana COȘEREANU¹

EDGAR QUINET AND THE ROMANIANS

ABSTRACT

The book Edgar Quinet and the Romanians aims to illustrate the memory and identity of the distinguished scholar and French teacher, as well as its link to Romania's deep affection. For his Romanian philo-Romanian attitude, he received Romanian citizenship in 1869 and was elected an honorary member of the Romanian Academy. We consider it an example to remind both the political world of this country and the entire Romanian nation, an example that reveals a devotion that is difficult to understand vis-à-vis a cause that was not his or his nation but a sustained the support of justice, evolved democratic beliefs.

Keywords: Edgar Quinet, French teacher, romanians, Romanian Academy member, nation.

Lucrarea *Edgar Quinet și românii* își propune să ilustreze memoria și identitatea distinsului cărturar și profesor francez, precum și legătura sa afectivă profundă cu România. Pentru atitudinea sa filo-română a primit în 1869 cetățenia română și a fost ales membru de onoare al Academiei Române. Considerăm că este un exemplu demn de amintit atât pentru lumea politică a acestei țări, dar și pentru întreaga națiune română, un exemplu care dezvăluie un devotament greu de înțeles vis-a-vis de o cauză care nu era a sa sau a națiunii sale, ci una susținută în sprijinul dreptății, din convingeri democratice evolute.

Date biografice

Edgar Quinet, filosof, poet, istoric, dar și personalitate politică franceză, s-a născut la Bourg-en-Bresse (Ain) la 17 februarie 1803 și a murit la Versailles la 27 martie 1875. Cu excepția câtorva luni petrecute în tabăra armatei Rinului, unde tatăl său Jerome Quinet și-a continuat îndatoririle de comisar de război, pe care le-a complinit sub Republică, tot restul copilăriei și l-a petrecut la Bresse: mai întâi în satul Certines, sub îndrumarea severă și distinctă a mamei sale, protestantă luminată, la colegiul din Charolles, cel din Bourg în 1815, în sfârșit la Lycée de Lyon (pentru această perioadă, vezi *Istoria ideilor mele*). Admis la examenele Ecole Polytechnique pe când avea doar șaptesprezece ani, a obținut de la tatăl său, fără dificultăți, acceptul să se întoarcă în mediul rural pentru a se conforma visurilor sale și a relua studiile sale gratuite de istorie și filosofie, renunțând definitiv la Școala Politehnică.

Studia dreptul, dar și litere, la Paris, când îi apărea traducerea la cartea lui Herder, *Ideea despre filozofia istoriei umanității*. Traducerea aceasta din opera lui Herder (în 3 volume), a fost publicată în 1825, precedată de o *Introducere* care i-a adus acestui gânditor în vârstă de douăzeci și doi de ani laudele lui Goethe, aprecierile

¹ Muzeograf, expert memorialist, Complexul Național Muzeal „Moldova”, Iași; e-mail: ioanacosereanu@yahoo.com.

lui Chateaubriand și cuvintele lui Victor Cousin (filosof, profesor la Sorbona), după ce, probabil timid, i-a oferit un exemplar publicat: „Dar, acest fapt a însemnat începutul unui mare scriitor”. La Cousin l-a întâlnit pe Michelet și astfel vor începe cei cincizeci de ani de prietenie ce au unit aceste două mari inteligențe. O ședere de câteva luni în Germania l-a făcut să cunoască științele istorice germane, în special istoria religiilor și istoria filosofiei la Heidelberg, iar apoi licența în filosofie și latină la Strasbourg. Predă mai întâi limbi străine la Lyon, dar curând este chemat la Collège de France, unde preia un curs de literatură meridională, așa încât cursul său, dar mai cu seamă profesorul cu personalitatea sa adună foarte mulți studenți. Aici, cu prilejul conferințelor ținute în fața unui bogat auditoriu, o cunoaște pe Ermiona, care făcea parte din grupul românilor, studenții adepți ai ideii unirii Principatelor Române. Însă Republican fiind, în timpul lui Napoleon, este revocat și eliminat de la Collège de France, supravegheat și persecutat, fapte care-l determină în cele din urmă să aleagă exilul. Emigrează cu ajutorul Ermionei și al principesei Maria Cantacuzino.

Personalitatea acestui mare istoric și scriitor se relevă nu doar prin atitudine ci și prin opera sa vastă, de o mare diversitate. „Manifestându-se ca și gânditor, Edgar Quinet reprezintă fidel evoluția spiritului liberal în Europa timp de mai bine de jumătate de secol: filozofia sa care nu a fost filozofia franceză a secolului XVIII și nici aceea a lui Kant sau Hegel o demonstrează debutul său legat de un soi de mysticism rațional. La aceasta se adaugă cu trecerea timpului toate luminile pe care arta, istoria, filologia comparată, științe naturale etc., le scoate la iveală pentru rezolvarea problemelor umane. Originalitatea sa și rațiunea izolării sale relative în Franța a fost atașamentul față de studierea umanității, fenomenul cel mai complex, cel mai profund și cel mai constant, sub aparențele de mobilitate, fenomenul religios. A încercat să găsească explicații urmărind în această direcție transformările și spiritualizarea progresivă. În acest context a refuzat deopotrivă să considere spiritul religios ca pe o eroare a spiritului uman și deopotrivă a refuzat să-l confunde cu instituțiile ecleziastice și cu eșafodajele succesive ale dogmelor pe care până la el nimeni nu le-a atacat cu atâta vehemență, desigur în numele raționalului”.

Ca personalitate publică, ca profesor sau deputat, funcționar sau proscris (19 ani de exil), „el a făcut din aproape cei cincizeci de ani de învățământ (practicați cu intermitențe) o unică și imperturbabilă lecție de morală, cu deosebire morală, socială și politică. Discursurilor, cărților, scrisorilor sale, li s-a adus o critică, aceea că oferă doar o notă, un sens, un scop, reprezentând o predicare îndelungată a aceleiași doctrine, aceea care se bazează pe Declarația Drepturilor Omului, care concepe și ordonează realizarea în societatea umană a unui ideal de justiție care urmează să crească pe măsura evoluției spiritului uman, adică a idealismului moral aplicat fără nici un ocol sau vreo restricție la constituirea societăților. În această privință Quinet nu a fost doar un precursor, el a alcătuit un program de educație civică care a inițiat realizarea unor legi școlare specifice celei de A Treia Republică și care în gândirea lui Quinet ar trebui să crească pe măsură ce crește conștiința republicană”.

Criticii au emis păreri pertinente în privința scriitorului, poetului, a oratorului, cu referiri la influența de neignorat a ideilor sale, subliniindu-se faptul, firesc de altfel, că nu toate scrierile sale au valoare egală. „Producția sa este aproape întotdeauna febrilă, ardentă, el are o putere poetică incontestabilă, dar conține zone obscure, lungimi nejustificate, pasiunea lui surprinde uneori, entuziasmul este, se

simte, comunicativ și antrenant, dar pentru generațiile mai domoale, mai așezate, ar fi nevoie de mai multă precizie, rigoare. Găsim la el mai mult din Rousseau decât din Voltaire, mai puțin din Montesquieu decât din Condorcet. Toți însă sunt exemplu de atașament neclintit de principii, iar după cum semnala Gambetta, Quinet, în mod distinct, este părintele democrației franceze (tradus din Ferdinand Buisson, *Encyclopédie gratuite en ligne*).

Privind relația lui Edgar Quinet cu românii, prin întreaga sa activitate, se înscrie în galeria personalităților filo-române, alături de mai mulți francezi și ei solidari cu aspirațiile românilor progresiști din secolul al XIX-lea. S-a manifestat ca filo-român prin scrierile sale, dar și prin sprijinul pe care l-a acordat revoluționarilor români de la 1848, dintre care unii i-au fost studenți la Collège de France, alături de Jules Michelet, profesor, de asemenea, la Collège de France din 1838.

Referitor la Michelet, cu toată activitatea sa de republican și susținător al principiilor Revoluției franceze de la 1848, acesta, spre deosebire de mulți alți scriitori, nu a intrat în viața politică activă. Marii visători ai unei „Românii viitoare” au trecut pe la școala lui Jules Michelet de la Collège de France, i-au audiat cursurile, l-au vizitat acasă ori i-au fost alături în perioadele dificile. Prietenia sa cu prințesa Cantacuzino, C.A. Rosetti, frații Dumitru și Ion C. Brătianu, cu Ermiona Quinet, fiica lui Gheorghe Asachi, l-a apropiat de cauza românească, devenind aliat al aspirațiilor poporului român. Corespondența adresată lui Jules Michelet de către unii dintre românii revoluționari de la 1848 reprezintă o operă patetică de inițiere a istoricului francez în meandrele trecutului românilor, lupta asiduă și încercările aspre prin care au trecut românii pentru a-și păstra identitatea și teritoriul. Atitudinea patriotică, credința și dăruirea generației de la 1848 i-au determinat pe Edgar Quinet și Jules Michelet să se apropie de cauza românească. I-a încurajat pe luptătorii români exilați, i-a adăpostit în căminul său. Spre exemplu, au intervenit pentru eliberarea din închisoare a lui Ion C. Brătianu, arestat sub acuzația de a fi pregătit „complotul de la Operă” împotriva împăratului Napoleon al III-lea. Quinet, prin cei mai apropiați dintre exilații români, a beneficiat de material documentar pentru lucrarea *Principales Danubiennes, Madame Rosetti, 1848*, ilustrând astfel abnegația și sacrificiul Mariei în numele revoluției („muma revoluției”, cum o numise Nicolae Bălcescu pe Maria Rosetti). De asemenea, mai trebuie precizat că Jules Michelet avea convingerea că documentul cel mai matur politicește al revoluțiilor europene de la 1848 a fost exprimat prin înființarea la București a *Comisiei Proprietății*, el publicând o parte din procesele-verbale ale acestei comisii în anexa la volumul *Legendes Démocratiques du Nord* (https://ro.wikipedia.org/Jules_Michlet.cite_note_Istoria).

A-l evoca pe Edgar Quinet înseamnă, de asemenea, a ne aminti și de Gh. Asachi și de fiica adoptivă a acestuia, Ermiona Asachi, de momentele dinaintea Unirii Principatelor Române sau de Maria și Alexandru Cantacuzino, și întreaga comunitate românească din Parisul acelei perioade. Edgar Quinet reușește să cunoască îndeaproape istoria românilor prin intermediul Hermionei Asachi și a socrului său, Gh. Asachi, pe care scriitorul și filosoful francez îl cunoaște abia în 1855, după căsătoria cu Ermiona din 1852, și pe care-l aprecia deosebit, spunând între altele că este „omul care a contribuit la trezirea și renașterea poporului român”.

Ermiona, născută în 1821 la Viena, este fiica Eleonorei Tayber (fiica compozitorului Franz Tayber), din căsătoria cu Kiriaco Melirato. Asachi o cunoaște pe

Eleonora, văduvă atunci, din timpul misiunilor diplomatice la Viena, perioadă când îl reprezenta aici pe domnitorul Ion Sturdza, la curtea căruia vreme de 5 ani a susținut cauza Moldovei. Prin căsătoria cu Eleonora, Asachi îi înfiază și pe cei trei copii încă mici, între ei și viitoarea Ermiona Quinet.

Ermiona, fiica atrasă de literatură și istorie, publica de timpuriu, la 18 ani, traduceri din franceză în *Almanahul literar*, editat de Institutul Albinei, despre care vorbea laudativ mai târziu Eminescu, și-a însușit o vastă cultură, iar conform tradiției familiei (mama și bunicul muzicieni), devine o rafinată interpretă la harpă și pian.

Rămasă văduvă la 19 ani (principele Alexandru Moruzi moare, ca și fiul pe care îl au împreună), pleacă, probabil la îndemnul tatălui ei adoptiv, dar și din propria chemare la Paris, pentru a-și completa studiile. Aici se alătură grupului de tineri studenți români care se adunau într-o Societate la care veneau adesea să conferențieze, după cum am mai spus, înfocații republicani binecunoscuți, precum poetul polonez Adam Mickiewicz, istoricul Jules Michelet și Edgar Quinet, supranumiți de contemporani „trinitatea revoluționară” sau „cele trei catedre de democrație” ale anilor 1843-1847 de la Colège de France. În această perioadă prerevoluționară se pare că problemele și cauza românilor sunt cunoscute îndeaproape de Edgar Quinet, dar și de alții, precum Ulysse de Marsillac (n. 1821, Franța-d. 1877, București), Paul-Theodore Bataillard, arhivist și etnograf (discipol al profesorului Michelet), jurnalist francez și care vor deveni filo-români și ulterior chiar cetățeni români. Devotată soțului în sensul ideii de parteneră tradițională, devoțiunea ei merge pînă la ștergerea voluntară a propriului relief din textura socialului, Ermiona Quinet devine un exemplu de feminism reprimat, care ajunge să-și exprime idealurile, dorințele sublimat, prin intermediar.

Exilul

Proscriși prin Decretul din 9 ianuarie 1852, soții au îndurat exilul timp de 19 ani, pînă la căderea celui de al doilea imperiu, la 4 septembrie 1870, când împăratul a fost înlăturat și s-au putut întoarce la Paris. Perioada apăsătoare a înstrăinării de țară o găsim consemnată în *Memorii din Exil*, scrise de Ermiona (Madame Edgar Quinet) și publicată în 1868 de Librăria internațională din Paris.

Edgar Quinet își petrece exilul dedicându-se scrisului, elaborând mai multe lucrări și ocupându-se și de educația fiului Ermionei, George Moruzi, născut în Iași la 18 august 1839, unde a rămas în îngrijirea bunicului pînă la vreo opt ani, fiind apoi adus la Paris pentru a fi școlit. Mutat la Bruxelles, s-a îmbolnăvit „de piept” (așadar de fizie) și a murit la 2 martie 1856, când avea doar 16 ani și jumătate, îndurerând pe mama sa și pe E. Quinet, care îl considera „fiastru” (fiu vitreg) și care îl apreciasse ca pe un copil deosebit de dotat. Jurnalele belgiene și franceze consemnează tragedia.

Deoarece între Franța și Belgia era semnată o convenție de extrădare, la 1 noiembrie 1858 soții Quinet părăsesc Belgia și se stabilesc la Veytaux, în Cantonul Vaud din Elveția, republică federală promovând principii liberale. Elveția putea astfel oferi exilatului acea libertate de mișcare și de exprimare indispensabile spiritului său. În acei ani de exil, pentru Edgar Quinet era esențial să se poată exprima liber în scrierile sale, iar manifestarea atitudinilor sale să nu fie constrânsă a-și continua lupta împotriva puterilor care înăbușiseră în Europa lupta pentru democrație de la 1848. În acest context publică la 30 august 1859 articolul „Protestation contre l'Amnistie” („Protest împotriva amnistiei”), reprezentând un act de demnitate și distincție, în care

el refuză (ca și Victor Hugo) amnistia acordată de Napoleon al III-lea exilaților politici. El scria: „Nu sunt nici acuzat, nici condamnat, sunt un exilat. (...) Nu recunosc nimănui dreptul să mă exileze și să mă cheme înapoi după bunul lui plac. (...) Nu mă pot preta la acest joc în care se năruie și se înjosește natura umană” (<http://wikipedia.org>. Edgar Quinet, note 29).

Anii exilului foarte dificili au fost greu de suportat, dar l-au ajutat să nu abdice de la convingerile sale pe care le-a făcut cunoscute prin întreaga operă. În următoarele rânduri facem o paranteză pentru a vedea ce legătură era între Maria Rosetti (născută Grant), recăsătorită Cantacuzino, exilul soților Quinet, Unirea Principatelor și românii de la Paris. Al doilea soț al Mariei, Alexandru (Alec) Cantacuzino-Cneazul, o vreme șambelan al țarului, a fost implicat în viața politică a vremii, fiind mare susținător al Unirii, ministru apoi și trimis al lui Cuza cu misiune specială pe lângă împăratul Napoleon al III-lea. Participă cu soția sa la recepțiile de la curtea împăratului, la Versailles și Tuileries, iar casa lor din Paris, pe Avenue de Villiers, era gazda întâlnirii marilor personalități: Edgar Quinet – soțul Ermionei Asachi, Theophile Gautier, Victor Hugo, care vorbea despre „la princesse roumaine” și de ajutorul dat la evadarea din Franța, când Quinet devenise proscris, și a altora precum Renan, Michelet, pictorul Chasseriau. Cu acest sprijin, Quinet reușește să treacă granița în Belgia, sub numele lui Alec Goleșcu și cu pașaportul acestuia, și el emigrant în Franța după înfrângerea revoluției de la 1848 din Muntenia. Ermiona, rămasă la Paris, îi salvează și lucrările filozofice pe care i le aduce în exil venind în urma sa și însoțindu-l în Belgia și Elveția. Un cronicar al vremii, Alfred Mezieres, scria despre Ermiona Asachi: „(...) întreprinzătoare, Hermiona l-a pus la adăpostul trebuințelor, împărțind cu dânsul averea ei, ea asigurând traiul și libertatea muncii. Ea îi aducea și mai mult: tinerețea unei inimi simțitoare, devotamentul și pietatea unui discipol”. În 1852 se căsătoresc, având acceptul părinților din Țara Moldovei, iar Ermiona, devotată, îl ajută la elaborarea și publicarea lucrărilor sale, mai cu seamă cele despre români. Au suportat exilul timp de 19 ani, până în 1870, când, după căderea împăratului, revin la Paris. Este perioada când Quinet reușește să convingă marile puteri că românii reprezintă o singură națiune. În 1856, după terminarea războiului din Crimeea, Marile Puteri se reunesc la Paris pentru a hotărî condițiile încheierii păcii cu Rusia. Principatele de la nord de Dunăre care luptau pentru unire de ceva timp găsesc de această dată sprijinul Franței, parțial al Angliei, dar nu și al Turciei și Austriei. Unirea avea așadar nevoie de susținere publică, dar și de o personalitate care să stimuleze opiniile vestului european. Quinet, care cunoștea îndeaproape situația românilor și prețuit fiind de mințile luminate ale Europei, era cel mai potrivit să apere această cauză. Avea drept argument legătura cu românii prin soția sa, dar și legătura afectivă cu socrul său și materialul documentar oferit de acesta prin cronicile lui Șincai sau Petru Maior. Le avea, probabil, în dar de la Gh. Asachi, editate la *Steaua Dunării* lui Kogălniceanu, precum și lucrarea lui Michelet despre revoluția română. Quinet scrie acum o serie întreagă de articole documentare despre români, intitulate *Les Roumains*. Astfel, în numărul din 15 ianuarie 1856 al publicației *Revue des deux mondes* apărea articolul despre limba și originea românilor, apoi într-un număr din martie dezvăluia Europei de vest drama românilor sortiți să lupte cu vecinii lor, dornici de cotorpire. Este modalitatea prin care membrii Congresului reușesc, ajutați și de opinia publică, să afle că poporul român din cele

două provincii au aceeași limbă de origine latină, aceleași tradiții, aceeași religie, precum și istorie comună. România este caracterizată drept sora Franței, Italiei, Spaniei etc. Quinet, vorbind mai departe și de rolul clerului în năzuințele de unire ale poporului român, numindu-l pe clericul luminat ieșean Veniamin Costachi (mitropolit, ctitor de școli și lăcașe de cult, cărturar și traducător de carte dogmatică), „un om de o puritate rară sau tipul sfântului pe pământ, ce a înălțat biserica națională și a pus în drepturi învățământul în limba română, de asemenea vorbea despre strădania românilor de a fi venit la școlile apusene și a-și însuși învățătura spre a se întoarce în țara lor și a-și înălța neamul. Am regăsit o lume pierdută, pe care să o pierdem din nou?”. Convinși astfel de Quinet, dar și de delegația din cele două provincii și cu sprijinul lui Napoleon al III-lea este acceptată ideea necesității existenței unui stat unitar românesc. Articolele lui Quinet au fost reunite și publicate împreună sub titlul *Les Roumains*. Tradus din limba franceză, volumul apare în 1856 și la noi, publicat de Gh. Asachi la Tipografia Institutului Albinei, sub titlul *Românii Principatelor Dunărene*.

La moartea sa, presa vremii din România își exprima regretul pierderii „nobilului suflet care cu sprijinul fiicei cărturarului Gh. Asachi a adus uriașe servicii Țărilor Române”. Iar la dezvelirea statuii lui Asachi la Iași, unul dintre vorbitori evoca în cuvântul său contribuția tacită la Unirea Principatelor și cita din scrisorile lui Quinet către Michelet după vizita lui Asachi, la 67 de ani, în 1855, efectuată cu trăsura de la Iași la Paris: „Sunt foarte fericit de a fi cunoscut pe socrul meu și voiesc să mă achit de obligația pe care mi-am luat-o față de români”.

Apreciind nobila intervenție a lui Quinet în apărarea românilor, Nicolae Iorga scria mai târziu rânduri elogioase la adresa sa și a celorlalți intelectuali francezi care au devenit susținători ai cauzei românești: „Nu se poate spune că paginile avântate ale acestui creator de curente au rămas fără efect asupra deciziilor diplomatice care ne-au permis să ne întemeiem o singură patrie între Carpați și Dunăre”. Pentru contemporani, pentru Ermiona, „Viața lui Quinet reprezintă un imn adus libertății și dreptății și un exemplu de dăruire a ideilor generoase”. De asemenea, este pomenit în termeni elogioși în studiul *Un colaborator francez al Unirii Principatelor*, și Paul Bataillard, ca fost student al lui Quinet, și care, asemeni profesorului și desigur sub influența acestuia, devenise un mare admirator al românilor, precum și un înfocat susținător al cauzei acestora (conferința cu acest subiect a fost susținută de Iorga și tipărită în 1923 la București în *Memoriile secțiunii istorice*, seria III, tom I, mem. 7).

Urmașii i-au adus drept omagiu și semne ale recunoașterii meritelor sale prin:

- o statuie dedicată scriitorului, opera lui Aimé Millet, ridicată la Bourg en Bresse în 1883;

- biblioteca sa și diverse obiecte personale au fost donate de Ermiona orașului natal, care acum se află la muzeul din Bourg, în Colecția Edgar Quinet.

În 1857 Ermiona Quinet, împreună cu mai mulți prieteni, au inițiat publicarea unei ediții generale a operelor sale, care a apărut între anii 1857-1858 în 10 volume, iar după moartea scriitorului Ermiona Asachi Quinet are inițiativa publicării unei ediții complete, în 30 de volume, publicată între 1877-1882. Ermiona a fost chiar ea autoarea mai multor scrieri, care adesea sunt lucrări pioase, flatante și cel mai adesea conținând cele mai elocvente comentarii referitoare la opera și viața soțului ei.

Memoriile de exil (comentate sensibil și pertinent de către Mihaela Mudure, prof. univ. la Cluj, într-o lucrare intitulată *Ermiona Asachi memorie și identitate*), au fost publicate în 2 volume, apărute în 1868 și 1870 la Paris, intitulate *Journal de siege*, 1872; apoi *Scrisori de exil* (1884 - 4 volume) – prețioase documente istorice privind ideile întregului grup căruia îi aparținea Quinet, și *Scrisori către mama sa*, o biografie detaliată în două volume cuprinzând capitole precum: „Edgar Quinet înainte de exil”, „Edgar Quinet de la exil”, de asemenea un volum care vorbește despre istoria prieteniei cu Michelet, *Cinquante ans d'amitié*, de Ferdinand Buisson și alte titluri.

De asemenea, un bulevard din centrul Parisului și o stație de metrou îi poartă numele, mai multe licee din Franța, dintre care unul din orașul său natal. Un amfiteatru al Universității Sorbona se numește *Edgar Quinet*. Ultima clasă de crucișătoare cuirasate din dotarea marinei militare franceze se numea *Clasa Edgar Quinet*. În România, o stradă din centrul Bucureștiului și una din cartierul Mănăștur Sud (zona Câmpului), a orașului transilvan Cluj-Napoca, se numesc *Edgar Quinet*.

Pentru atitudinea sa filo-română, în 1869 a fost ales membru de onoare al Academiei Române și i s-a acordat cetățenia română.

Lucrări traduse și în limba română:

Românii principatelor dunărene, traducere Nicolae Istrati, Iași, Tipografia Institutului Albinei, 1856;

1815 și 1840: istoria ideilor mele, traducere Loreto Bogza și Alexandrina Vornicelu, Vălenii de Munte, Editura Datina Românească, 1925;

Opere alese, traducere Angela Cismaș, București, Editura Minerva (Colecția „Biblioteca pentru toți”), 1983;

Românii. Reorganizarea Provinciilor Dunărene, în „Opere alese”, vol. II, București, Editura Minerva, 1983, p. 277-365.

Bibliografie:

Olimpiu Boîtos, *Paul Bataillard, un ami oublié d'Edgar Quinet: Quelques lettres inédites de Quinet*, în: „Revue d'Histoire littéraire de la France”, 39e année, n° 2, 1932, p. 204-235.

Ferdinand Buisson, *Edgar Quinet*, în: „Imago Mundi. Encyclopédie gratuite en ligne”, 2 sept. 2019.

Ion Mitican, *Cum a devenit Edgar Quinet un mare prieten al României*, în: „Ziarul Lumina.ro”.

Mihaela Mudure, *Ermiona Asachi: memorie și identitate*, Cluj-Napoca, Editura Napoca-Star, 2014.

Saint-René Taillandier, *Ecrivains modernes de la France - M. Edgar Quinet et ses œuvres*, în: „Revue des Deux Mondes”, 2e période, tome 16, 1858, p. 125-158.